

Василь Яковичин

ЛЕСЬ КУРБАС І ТЕАТР "БЕРЕЗІЛЬ"

Становлення і розвиток українського театрального мистецтва нерозривно пов'язані з діяльністю видатного діяча українського театру Леся Курбаса. Його творчість є яскравою й водночас драматичною сторінкою в історії українського театрального мистецтва. Л.Курбас був полум'яним українським патріотом і ентузіастом національно-державного відродження України. Він підкреслював, що мистецтво – це краса і тільки творенням краси воно може допомогти відродженню народу.

Прагнучи вивести український національний театр із рутини і провінційного тупика, Курбас організував унікальний театральний колектив під назвою "Березіль" – своєрідний експериментальний центр.

Заснування цього театру припадає на початок 1922 р., коли Курбас прибув до Києва з Білої Церкви. Як відомо, він перебував там з липня 1921 р. після розпаду через "безгрошів'я і голодування" очолюваного ним театру у Харкові. Харківську невдачу Курбас тяжко переживав. У своєму щоденнику він писав: "Харківська спроба працювати в теперішній час бадьорості й сподіванок завалилася. Тепер вертаємося голодними, розбитими на провінцію. Однак вертасмося на ділі сильнішими, чим були коли-небудь у житті" [1, с.12].

Курбаса ніколи не покидала думка про створення нового українського модерного театру. Одночасно він зробив висновок, що для такого театру потрібний і новий актор. Тому Курбас вирішив розпочати цю роботу в Білій Церкві. Тут він став добирати недосвідчену, але талановиту молодь і виховувати її на засадах своєї нової системи. Як згадував Михайло Лоза, згідно з планами великого режисера, Біла Церква стала плацдармом, звідки "відшколений колектив зробив наступ на Київ" [2, с.132].

Переїзд Курбаса до Києва започаткував значні зміни на терені театрального мистецтва не тільки Києва, але й усієї України. В його житті це була справді нова епоха. Він мріяв про заснування єдиної всеукраїнської театральної академії. У її відділах мали народжуватися театри – драматичні, оперні, дитячі, сільські, малих форм, масових видовищ тощо. Передбачалося також відкриття студій – танцю, пантоміми, фізичної культури, декламування; музеїв – театральних, музичних інструментів, давньої української книги, живопису, різьбярства; школи нових драматургів, інституту української режисури; бібліотеки світової драматургії.

Прибувши до Києва, Курбас зразу ж взявся за втілення своїх задумів. Ідея театральної академії пізніше трансформувалася у створення Мистецького об'єднання "Березіль" (МОБ). Назву "Березіль" він узяв із вірша

норвезького поета Б.Бйорнсона "Квітень", присвяченого весні. Курбас сам переклав цей вірш з оригіналу, замінивши квітень березнем, першим місяцем весни, символом пробудження природи. Від слова "березень" пішла даліша трансформація на "Березіль" як явище нове, що ламає все старе; в ньому буря, в ньому сміх, у ньому "переворот, з якого літо родиться"[2, с.133].

До праці в галузі нового революційного театрального мистецтва потяглися творча молодь, колишні червоноармійці з 45-ї Волинської дивізії, які й склали основу першої театральної майстерні МОБ. Вона об'єднала згодом майже 250 чоловік. Очолив майстерню Лесь Курбас.

Київське мистецьке об'єднання виявило справді якусь стихійну силу, результатом якої було створення нових майстерень (студій). Так, 30 грудня 1922 р. відкрили другу експериментальну майстерню "Березоля", яку очолив Ф.Лопатинський. Вона почала займатися справами театру для дітей. В січні 1923 р. з колишніх студійців у Білій Церкві створили третю майстерню, яка мала стати зразком для повітового міста. 20 березня 1923 р. у Києві відкрилася четверта театральна майстерня, з якої утворився постійний стаціонарний театр. Її очолив Лесь Курбас. Ця майстерня була практичною школою для березільської режисури. У жовтні 1923 р. у Борисполі на базі театральної студії створили п'яту майстерню під керівництвом учениці Курбаса – В.Онацької. Вона мала готувати вистави для села. Шоста театральна майстерня була заснована в Одесі у травні 1924 р.

Крім цього, Л.Курбас постійно думав про необхідність підготовки й виховання нових режисерських кадрів для успішного розвитку українського театру. З цією метою з його ініціативи при МОБ у березні 1923 р. була заснована перша в Україні режисерська лабораторія, яка готувала майбутніх режисерів не тільки для "Березоля", але й для всіх театрів України.

До навчання в режисерській лабораторії приступили С.Бондарчук, В.Василько, П.Долина, Г.Ігнатович, Ф.Лопатинський, Б.Тягно, Й.Гірняк, В.Чистякова, М.Верхацький та багато інших митців, які згодом стали відомими діячами українського театру.

Через два роки в березні 1925 р. режисерська лабораторія була перетворена на режисерський штаб МОБ. Тут працювали і вчилися Мар'ян Крушельницький, Михайло Верхацький, Степан Бондарчук, Павло Долина та інші. При штабі діяло майже 20 творчих секцій. Серед них особливо виділялися секції: фіксації і систематизації досвіду, клубна, репертуарна, сільського театру, мови й театральної термінології, музична.

Заснуванням МОБ Курбас фактично заклав фундамент усього театрального процесу в Україні. Це була справді титанічна робота, яку він поклав на свої плечі. Крім основних режисерських обов'язків, Курбас

керував драматургійною секцією, що налагоджувала контакти театру з драматургами, працювала над створенням інсценізацій.

Багато старання і сил він віддавав також педагогічній діяльності, працюючи в Київському Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка на факультеті драматургії. Особливої уваги заслуговує діяльність Курбаса як режисера-новатора.

Перші дві вистави в Києві – “Жовтень” і “Рур” – пройшли успішно. І це посилювало бажання Курбаса шукати дальших шляхів у новому театрі. Але постановками цих вистав режисер був незадоволений, бо вони стали даниною тодішньому часові і присвячувалися, зокрема, 5-й річниці Жовтня та Червоній Армії. Курбас прагнув чогось більшого, що справді відповідало б його режисерським здібностям.

Тому вибір Л. Курбаса зупинився на п'єсі “Газ” німецького експресіоніста Г. Кайзера. Прем'єра вистави справила величезне враження. Кілька днів критика давала захоплюючі відгуки про “чудовий графічний взірць дії” або “симфонію, поліфонію руху”.

Георг Кайзер, побачивши в березні 1922 р. у Києві в постановці Курбаса свій “Газ”, заявив, що ні в Західній Європі, ні в Москві він “не знаходив такого виразного і чіткого формою експресіоністського мислення та втілення, як у курбасівському трактуванні його п'єси” [3, с. 44].

Справді, постановка “Газу” була великою експериментальною роботою і творчою удачею Курбаса. Вона характеризувалася відходом від ілюстративності, життєвої правдоподібності. Це була цілком умовна вистава без жодної завіси і лише на відкритій сцені для глядачів на стіні висів напис – “Газ” Кайзера”. Дійові особи зображувались умовно, скоріше це були образи-маски.

Але й цією виставою Курбас не міг задовольнитися. Тому його наступний вибір упав на твір американського письменника Е. Сінклера “Джиммі Хіггінс”. Інсценізацію роману він здійснив сам. Для постановки вистави режисер залучив досвідчених акторів з четвертої майстерні, яку очолював. Прем'єра відбулася 20 листопада 1923 р. і пройшла з великим успіхом. Експресіоністські засоби алегоричного зображення та ритмопластичні рухи у п'єсі використовувались у поєднанні з правдивим показом драматичних моментів у житті конкретної людини. Центр уваги переміщувався з масових сцен на головну фігуру актора.

У “Джиммі Хіггінс” Курбас уперше в українському театрі використав кіно, з допомогою якого переносив дію і персонажів із сцени на екран і навпаки.

Яскравий талант Курбаса як публіциста і теоретика театрального мистецтва найбільше проявився ще в першій половині 20-х рр. Він був одним з ініціаторів заснування журналів “Театральні вісті”, “Барикади

театру", автором книги "Шляхи українського театру і "Березиль", численних статей з театрознавства. Зокрема, в журналі "Барикади театру" Курбас надрукував ряд статей, в яких виклав своє бачення стану театральної справи в Україні та завдання нового театру. Він наголошував, що МОБ виступає проти застою та штамів, проти старого театру (культу стріхи і важких чобіт). "Тому "Березиль", – зауважував режисер, – проти академізму, проти естетства і проти безграмотності. "Березиль" проти всякої флегматичності і сонливості. Проти вузького індивідуалізму, що ховається від життя. "Березиль" за активність, за організованість, за темп, за американізацію, за останнє слово науки, за сучасність" [4, с.1-2].

Поряд з публіцистичною і теоретичною діяльністю Курбас продовжував займатися театром. 6 січня 1924 р. відбулася прем'єра вистави "Машиноборці" за Е.Толлером. Через кілька тижнів силами четвертої майстерні була поставлена нова вистава – "Людина – маса" (також за Е.Толлером). Режисером цієї постановки виступив Гнат Ігнатович. У березні 1924 р. Л.Курбас поставив виставу "Гайдамаки". Через місяць відбулася прем'єра нової вистави – "Макбет" Шекспіра. Цього разу Курбас вніс деякі зміни до постановки вистави, врахувавши зауваження до попередньої постановки.

У травні 1924 р. колектив четвертої театральної майстерні виїхав на гастролі до Харкова, де показав такі вистави, як: "Машиноборці", "Макбет", "Гайдамаки", "Джамі Хігінс". Протягом червня–липня гастролі успішно продовжилися в Полтаві.

Варто зауважити, що в цей період талант Курбаса проявився у сфері ще одного виду мистецтва – кінематографії. Одеська студія Всеукраїнського фотокіноуправління запропонувала йому поставити два фільми: "Вандету" та "Пригоди Макдональда". Згодом Курбас зняв ще один фільм – "Арсенальці". Олександр Перегуда з цього приводу писав: "Перехід його на кінофабрику позначився в "Березолі" трауром: "Невже Курбас покине театр" [1, с.178].

Необхідно відзначити, що в червні 1924 р. Лесь Курбас перебував також і у Вінниці, де йшла підготовка до зйомок фільмів "Україна" та "Лісовий звір". У зв'язку з цим тут працював майже весь творчий склад Одеської кінофабрики. Про Курбаса як кінорежисера колеги по роботі висловлювалися досить похвально.

Однак згодом Курбас у якійсь мірі втратив інтерес до кіномистецтва. Він зосередився в основному тільки на зйомках кіноепізодів для своїх вистав.

У той час, коли Курбас творив на кінофабриці як кінорежисер, театральні майстерні МОБ продовжували успішно працювати. На початку листопада 1924 р. відбулася прем'єра комедії "Пошилися в дурні" М.Кропивницького, а в грудні того ж року була поставлена вистава "Секретар профспілки" за Л.Скоттом, у лютому 1925 р. – прем'єра вистави "За двома зайцями" М.Старицького, потім – "Жакерія" П.Меріме.

Повернувшись восени 1924 р. з Одеси до Києва, Курбас багато уваги приділив педагогічній діяльності. З цієї метою режисерська лабораторія МОБ у березні 1925 р. була перетворена на режисерський штаб. Сам Курбас прочитав тут ряд лекцій про зв'язок нового театру з сучасністю та про аналіз етюдних робіт акторів. В одній із лекцій для молодих режисерів він звернув увагу слухачів на небезпеку захоплення випадковими образами чи символами та про недопущення відриву театру від громадських завдань. Лектор зупинився також на обов'язках і правах акторів, на їх праці над ролями тощо.

Не шкодуючи сил, з великою енергією Курбас використовував свій талант, свої знання для того, щоб вивести Україну на міжнародну мистецьку арену. З цієї метою він перекладав на українську мову та коментував статті й театральні праці іноземних авторів, брав участь у публічних дискусіях, писав музику для сцени, часто сам диригував оркестром.

8 серпня 1925 р. Раднарком України відзначив творчу діяльність Леся Курбаса, присвоївши йому почесне звання Народного артиста України. В той час у Парижі на міжнародній виставці декоративних мистецтв театр "Березіль" був удостоєний золотої медалі за макет постановки п'єси "Секретар профспілки" Л. Скотта.

"Березіль" став державним театром. У зв'язку з цим його новий статус вимагав від акторів високої професійної майстерності, а від його керівника – добору високоякісного репертуару. Треба було змінити підхід, знайти новий спосіб праці над п'єсами. Цей рішучий поворот відзначив різку еволюцію театру. Відтепер весь тягар переносився на автора та його твір. Курбас у цей час виступав переважно в ролі режисера-розпорядника або, як він сам казав, "інженера-конструктора" вистави.

Конструктивістська організація простору сцени привела Курбаса до цілковитої відмови від мальованих декорацій, завіс тощо. Натомість він став використовувати рухомі циліндри, покриті темною тканиною, з яких виходили струмені світла.

Оформлення п'єс в "Березолі" базувалося переважно на лінійному й просторовому ритмі конструкцій, фарб, світла й тіні, в гармонії з ритмом рухів на сцені та з музикою.

В цей час Курбас набув такої слави, що навіть режисери, які не поділяли його поглядів на театральне мистецтво, стали імітувати його сценічні композиції, використовувати музичний супровід.

1926 рік для Леся Курбаса виявився особливим. 8-11 березня відбулася Всеукраїнська театральна нарада, яка обговорила становище театрів України. Відповідно до її рішень театр "Березіль" був реорганізований у Центральний театр України з постійним перебуванням у Харкові, тодішній столиці. Робилося це з огляду на те, що цей театр на той час був найкращим мистецьким закладом України. Правда, Леся Курбас побоювався, що Харків не

призвичасний до новаторських театральних вистав. Український театр після революції 1917 р. перебував там у традиційних формах побутового театру.

4 травня 1926 р. театральний Київ урочисто прощався з театром "Березіль". У програмі прощального виступу були фрагменти з вистав: "Гайдамаки", "Жакерія", "За двома зайцями", "Комуна в степах", "Джінні Хіггінс", "Напередодні", "Шпана". Це був своєрідний творчий огляд діяльності "Березоля" за 4 роки його існування у Києві.

До Харкова театр "Березіль" переїхав єдиним колективом разом з режисерським штабом, інші театральні майстерні в основному припинили своє існування. Однак ті, що діяли поза межами Києва, згодом перетворилися в окремі театральні одиниці або злилися з іншими театральними колективами. Так, Білоцерківська театральна майстерня у травні 1928 р. була перетворена на Робітничо-селянський театр імені Леся Курбаса [2, с. 139].

Переїхавши до Харкова, Лесь Курбас запросив до театру "Березіль" Н.Ужвій, А.Хвилю, О.Долініна, Д.Мілютенка, Д.Козачковського та багатьох інших майстрів сцени.

Діяльність Курбаса в Харкові розпочалася з постановки п'єси "Золоте черево" Ф.Кроммелінка, прем'єра якої відбулася 16 жовтня 1926 р. На жаль, вистава не мала успіху. Харківські обивателі ще не зуміли перебороти своїх симпатій до епігонів побутового театру. Курбас не врахував, що Харків завжди був у театральному відношенні російською провінцією, яка звикла приймати все, що "так, як в Москві". "Золоте черево" було повне чудових формальних інновацій, це був "паноптикум" карикатур – щось інше ніж культивований доти Курбасом гротеск і буфонада. У пресі М.Хвильовий і О.Досвітній привітали виставу як "цілий театральний університет" і мистецький скарб.

Проте перша невдача вистави Курбаса в Харкові ніяк не вплинула на нього. Він задумав поставити разом із Степаном Бондарчуком виставу, присвячену революції 1905 р. Вони разом написали інсценізацію під назвою "Пролог". Прем'єра цієї вистави відбулася 20 січня 1927 р. і пройшла з великим успіхом.

З кінця квітня до початку червня 1927 р. Курбас побував за кордоном, зокрема в Чехословаччині, Німеччині, Австрії. В Парижі він влаштував прес-конференцію, на якій було широко представлено мистецьке життя України. В Берліні Курбас взяв участь у виставах Рейнгардта та Піскатора. Ця поїздка допомогла йому побачити все, що робилося в авангардних театрах Європи, і зробити для себе відповідні висновки.

Врахувавши настрої харківської публіки, Лесь Курбас переглянув репертуар театру і наступні його вистави примножили армію прихильного глядача. В основу праці над п'єсами світового й українського репертуару він поклав нові принципи організації спектаклю. Особливо схвально

зустріла публіка прем'єру п'єси "Народний Малахій" М.Куліша, що відбулася 31 березня 1928 р. Журнал "Глобус" з цього приводу писав: "Безперечно, постава Курбаса "Народного Малахія" для українського театру є епохальна. Своєю виставою Курбас довів, що в його особі Україна має незрівнянного майстра і геніального митця" [5, с.47]. А щодо виконання задуму і сценічної досконалості, то вистава прирівнювалася до сценічного шедевра.

Великий успіх мали також постановки вистав: "Змова Фієско в Генуї" Ф.Шіллера, "Мина Мазайло", "97" М.Куліша, "Диктатура", "Кадри" І.Микитенка, "Плацдарм" М.Ірчана, "Хазяїн", "Сава Чалий" І.Карпенка-Карого, "Король бавиться" В.Гюго, "Пан де Пурсоньяк" Мольєра, "Гетнульд" Ш.Дадіані, "Невідомі солдати" Л.Первомайського та багато інших.

Протягом червня 1931 р. театр "Березіль" побував на гастролях у Донбасі, а в липні взяв участь у Декаді української культури в Грузії.

Однак, незважаючи на свій мистецький престиж, "Березіль" і його керівник були приречені, бо його мистецтво було незрозуміле керівній верхівці. Вже в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ім'я Леся Курбаса на театральних афішах стало з'являтися все рідше. З одного боку, це було пов'язано з його хворобою, а з іншого, – на відомого режисера почалися гоніння властей. Перший несподіваний замах уряду на театр "Березіль" стався ще в кінці 1927 р. з приводу п'єси "Войcek" Г.Бюхнера, прем'єра якої мала відбутися в листопаді 1927 р., але в жовтні прийшла заборона. Репертуарний комітет Наркомату освіти визнав п'єсу "ідеологічно шкідливою". Становище театру ще більше ускладнилося після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1927 р. "Тези про театральну критику". Услід за цією постановою з'явилися директиви про організацію при кожному театрі "художніх рад" з участю представників партійних, радянських і профспілкових органів, в обов'язок яких входив постійний контроль за творчою діяльністю театрів.

Нові нападки на "Березіль" і його керівника сталися після громадського перегляду "Народного Малахія" та "Мини Мазайла". Режисера звинувачували через брак визначеної політичної настанови та відсутність п'єс, які б відображали класову боротьбу та позитивні наслідки соціалістичного будівництва.

5 жовтня 1933 р. Наркомат освіти України ухвалив постанову, в якій відзначалося, що театр "Березіль", незважаючи на всі можливості, не спромігся зайняти відповідне місце у створенні українського радянського мистецтва тому, що Л.Курбас збивав його на позиції українського націоналізму, ігнорував будівництво української радянської культури, нерідко показував радянську дійсність карикатурно, вдавався в постановках до схематичності, формалізму.

Цією постановою Л.Курбаса було звільнено з посади художнього керівника і директора театру "Березіль". Услід за цим його позбавили звання народного артиста України. Сам театр пізніше перейменували на Харківський державний український драматичний театр ім. Т.Шевченка.

У свій час Лесь Курбас писав: "Коли закінчу роботу в театрі, я здійсню свою давню мрію – напишу п'єсу. Це й буде моя лебедина пісня". На жаль, ця мрія залишилася нездійсненою.

Після звільнення Лєся Курбаса від керівництва театром "Березіль" він змушений був переїхати до Москви, а дружина й мати залишилися в Харкові. В Москву його запросив до Єврейського театру на Малій Бронній режисер цього театру Соломон Міхоелс поставити "Короля Ліра" Шекспіра. Одночасно Курбас одержав інше запрошення – поставити "Отелло" в Малому театрі.

Лесь Курбас дуже тужив за батьківщиною, був незадоволений тим становищем, в якому опинився. З цього приводу відомий письменник Юрій Смолич якось згадував про свою зустріч з Л.Курбасом після його переїзду до Москви. На запитання, чи задоволений він роботою, Курбас відповів: "Задоволеним бути не можу: я втратив свій театр; з батьківщини мене вигнано; перекреслено, спалюжено і проклято все, що я зробив. А робив я з єдиною метою: бути корисним своєму народові, прислужитися мірою моїх сил світовій революції – нехай і тільки засобами мистецтва" [2, с.146].

Однак працювати на театральній ниві в Москві Лєсю Курбасові довелося недовго. Обидві вистави, над якими він трудився, залишилися незавершеними. 26 грудня 1933 р. він був заарештований по дорозі до театру. А далі було тривале тюремне ув'язнення.

У вересні 1935 р. з материка Курбаса привезли на Соловки. З перших днів перебування на острові він почав організовувати соловецький театр. До цього тут діяли дві самодіяльні групи. Одна з них перед приїздом Курбаса поставила п'єсу "Платон Кречет" О.Корнійчука. У цій виставі брали участь тільки два професійні актори: актор "Березоля" Федір Гладкий і актор МХАТу Валентин Цишевський. Решту ролей виконували аматори.

Лесь Курбас об'єднав обидві аматорські групи в єдиний колектив, відібравши найздібніших, і почав доповнювати основне ядро акторами, які прибували на острів, та просто талановитими людьми інших професій. Так почали свою акторську діяльність письменник Ростислав Валаєв, молодий лікар В.А.Крушельницький та інші. Згодом до складу новоствореного театру на Соловках ввійшов талановитий український актор Олекса Паламарчук. Керівником режисерської частини був відомий український драматург Мирослав Ірчан, а музичної – лєнінградський піаніст Н.Я.Вигодський.

Новоприйнятих акторів Лесь Курбас навчав акторської майстерності, зокрема, як правильно поставити голос, а також як працювати над образом. Він зауважував, що кожна людина має хист, треба тільки викресати в ній іскру.

Асистент Курбаса з художньої частини театру в 1935 р. В.Цеханський говорив: "У нас вважалося, що працювати з Курбасом – все одно, що закінчити театральний інститут. Він був природженим педагогом, вихователем: просто з першого дня в нього закохувалися, можна сказати, усі талановиті люди... З ним хотіли бути, спілкування з ним ставало радістю, на його уроки й репетиції рвалися" [6, с.109].

Після першої вистави, що її поставив на Соловках Курбас, до нього почали ставитися з великою повагою не тільки в'язні, а й начальство табору. Будучи в'язнем Соловецького табору, він здійснив тут такі вистави, як: "Весілля Кречинського" О.Сухово-Кобиліна, "Аристократи" М.Погодіна, "Інтервенція" Л.Славіна, "Учитель диявола" Б.Шоу та інші [7, с.344].

Перебування Л.Курбаса на Соловках закінчилося трагічно. Його могила невідома. А дата смерті – 1942 рік – сумнівна. Реабілітований він у 1957 р. Ім'я Лєся Курбаса залишиться в Україні вічно живим. Його український народ не забуде ніколи.

1. Лесь Курбас. Спогади сучасників. – К., 1969. – 359 с.
2. Гомін України //Альманах на 1977 рік. – 232 с.
3. Україна і світ. – 1958. – № 18.
4. Барикади театру. 1923. – № 1.
5. Лесь Курбас у театральній діяльності, оцінках сучасників: документи. – Балтимор Торонто, 1989. – 1026 с.
6. Визвольний шлях. – 1989. – Кн.1. – 128 с.
7. Митці України // Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – 848 с.

Vasyl Yakovyshyn

I. LES KURBAS AND THE THEATRE "BEREZIL"

The article describes the creative activity of the famous artist of the ukrainian theatre, I les Kurbas. It's analyzed here his innovating experiments in producing, scenography, author skill which were embodied in the artistic company "Berezil".